

**AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya
İnstitutunun
Türk xalqlarının fəlsəfi fikir tarixi və
müasir
fəlsəfəsi şöbəsinin müdürü, dos., dr.
Faiq Ələkbərli**

II yazı

Yeni dövrdə Türk, Türkük, Türkçülük anlayışlarının yalnız milli mənsubiyyət, milli kimlik deyil, eyni zamanda sosial-fəlsəfi bir sistem olmasına ilk ortaya qoyanlardan biri Şeyxüislam Axund Molla Əhməd Səlyanı olmuşdur. Türk, Türkük, Türkçülük anlayışlarının sosial-fəlsəfi mahiyyəti daşımasını, bu anlamda İslam dini, İslamlıqla müeyyen qədər paralelk kəsb etməsini dəhməd Səlyanı dərin-dən əzx etmişdir. Şübhəsiz, Əli Bey Hüseynzadənin yaradıcılığında Türk, ya da Turan fəlsəfəsinin formallaşmasınınən əsas sababkarı da Əhməd Səlyanıdır. Əhməd Hüseynzadə Qafqazın şeyxüislamı kimi dini və dünyəvi məsələlərə münasibətdə daim mütərəqqi-yenilikçi yol tutmuşdur. "Axund Molla Əhmədin tarixə, maarifə, ədəbiyyat tarixine dair tədqiqatları bu gün dəöz elmi əhəmiyyətini itirməyib. Onun ən böyük xidməti çətin və ağır zəhmət hesabına yazdığı Azərbaycan tarixindən bəhs edən "Bəsaül-nas fi-məmləkəti-Qafqaz" və Azərbaycan ədəbiyyatı tarix-indən bəhs edən "Tarixi-ədəbiyyati-Türk" əsərləridir. "Bəsaül-nas fi-məmləkəti-Qafqaz" adlıqox qiymətli əsəri XIX əsrde Abbasqulu Ağa Bakı-xanovun "Gülüstan-İram" əsərindən sonra Azərbaycan tarixindən bəhs edən ikinci mükəmməl kitab sayılır. Müəllifin bitirə bilmədiyi bu əsər 70 səhifdən ibarətdir və farsca qələmə alınıb". Deməli, Şeyxüislam Əhməd Hüseynzadə dini əsərləri ilə yanaşı, təhsil-təribyəyə aid "Dilguşə", "Təribatul-ətfal", "Müəllimul-ətfal-fi-tariqə təlimət ətfal", eyni zamanda Azərbaycan Türk tarixin-dən vədəbiyyatından bəhs edən "Bəsaül nas-fi-məmləkətul Qafqaz", "Tarixi-ədəbiyyati-Türk" adlı əsərlərin müəllifi kimi də məşhur idi.

Şeyxüislam Əhməd Hüseynzadənin yaxından tanıyan Mirzə Fətəli Axundzadə məktublarının birində onun haqqında belə ya-zırıldı: "Müxtəlif elmlər və fənlər sahəsində - astronomiya, coğrafiya, riyaziyyat, təbiət, tarix, hikmet və xüsusi fiqh-əmli sahəsində bütün Qafqaz ölkəsində Şeyxüislamın tayı-bərabəri yoxdur. O, filosof təbiətli, liberal məsləkli, tərəqqi seven, fitrən fəsahətli bir adamdır".

Yeri gəlmışkən, Sovetlər birliliyi dövründə Azərbaycan xalqının şüuruna yanlış bir mülahizə təlqin edirdilər ki, "millət" anlayışı Azərbaycanda elmi ədəbiyyata ilk dəfə M.F.Axundzadə getirmişdir. Belə ki, M.F.Axundzadə məqalelərində "millət" sözünü dini kimliyi eks etdirən "millət" anlayışı ilə deyil Avropa mütefəkkirleri kimi, yalnız siyasi anladaklı "millət" məfhumunu qəbul etmişdi. Halbuki "Qərb milliyətçiliyi"nin ortaya çıxması 17-18-ci əsrlərdən başlayırsa, Şərqdə "milliyətçiliyi"n kökləri daha dərindir. Çünkü Qərblə müqayisədə Şərqiñ millətləri daha qədimdirlər: misirilər, şumerlər, hettler, assurlar, hindilər, çinlilər, türklər,

farslar və b. Demək olar ki, onlar çoxdan millət üçün vacib olan ərazi, dil, din, hakimiyyət birliyini də müeyyənləşdirmişdilər. Qərbliər en qədim millətləri kimi yalnız yunanlar ve romalılarla öyüne bilərlər ki, onlar da Şərqiñ millətləri ilə müqayisədə çox "gənc" diler. Bunu dolayısıyla da olsa, alman filosof Kurt Hübner "Millət: unudulmaqdan intibah" (1991) əsərində etiraf etmişdir. O yazırkı ki, millət fenomeni yeni dövrün kəşfi deyil, qədim, antik və orta çağ dövlətlərinin de substansional əsasını təşkil etmişdir. Bu anlamda da yeni dövrdə milliyyət, millət, xalq anlayışlarının milli formulu Əhməd Səlyanıldən, Əli Bey Hüseynzadələrdən başlamışdır.

Azər Turana görə, Axund Əhməd Səlyanının gördüyü işləri, fəvqələdə xidmətləri, yazdıığı kitabları imkan verir ki, şeyxin adı Azərbaycan maarifçilik hərəkatının öndə gələn xadimlərinin ismi ilə beraber halandırılsın: "Təkcə Axund Əhməd Səlyanının varlığı ruhani təfəkkürün Azərbaycanda nüvə mütərəqqi əhəmiyyət kəsb etdiyini isbatlamaq üçün

cümələdən turançılıq) ondan az olmaya-qədər bir dünyagörüş, fəlsəfə təfəkkür idi. Bunu anlımaq üçün, Ə.Hüseynzadənin "Türkler kimdir və kimlərdən ibarətdir?" başlıqlı silsilə yazılarını oxumaq yetərlidir. Çünkü Əli Bey Hüseynzadə bu əsərində çox ince şəkildə Türk, Türklüyün yalnız bədən, gen-ən qan daşıyıcısı anlamındaki milliyyətçiliyi deyil, eyni zamanda tarixi dəha qədim dövrlərə gedib çıxan bir dünyagörüş, bir sosial-fəlsəfi təlim olduğunu da ortaya qoymuşdur.

Doğrudur, Əli Bey Hüseynzadə ilk dövrlərde yazırkı ki, bizim dirilşimiz "Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafətli" prinsiplerine emel etməkə bağlı olmalıdır. Ancaq böyük bilgəmiz onu da yaxşı başa düşürdü ki, artıq Türklüyün yalnız "qandan" ibarət görmək çox da doğru deyil. Ona görə də, o, çox keçmədən Türklüyün qandan çox hissiyatla bağlıydı: "Füyuzat"ın tutduğu yol türk-lük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır. Türk hissiyatı ilə mütehəssis, İslam dini ilə mütededdyin

Məsələn, Yusif Akçuraya görə Ə.Hüseynzadə müsəlman türkləri arasında ilk turançı, ilk panturancı hesab olunur. Y. Akçura yazırkı: "Türkleşmək, İslamlamaq, müasirleşmək... türkçülerin fəaliyyətində bir vəcə mahiyyətini haiz olan bu üçüz (üçlü-F.Ə.) ümdənin əsl atası Hüseynzadə Əli Beydir. Mehə siyaset sahəsində, biri digərinə zidd kimi görünürlük, İslamlıq, osmanlılıq siyasetlərinin, bu üç tərzi siyasetin, qabilə təlif olduğunu Əli Bey iddia etmiş və "Füyuzat"ın 10 iyul ihtilalindən əvvəl çıxmış nüsxələrindən birində "Türklik, İslamlıq və avropalılıq" qayələrinin məməzucən (sintez edərək-F.Ə.) istehsalını tövsiyə eyməmişdi.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu məsələni bir qədər də dəqiqləşdirək yazırkı: ""Füyuzat" jurnalı "Türk Yurdu"nda olduğu kimi aydın, ardıcılıqla olmasa da türkçülük mövzusunu daha önce işə salmış, həttə mərhum Ziya Bəyin son çağlarda "Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm" çağırışı ilə göstərdiyi

Türkçülük təliminin mahiyyəti siyasi-ideobji, yoxsa sosial-fəlsəfi cəreyan

yeterlidir. O, Nəcəf Əşrefdə təhsil alsada, ənənəvi Nəcəf alımlarından olmadı. Qafqazdan İstanbula, Bağdaddan Təbrizə qədər ele bir ruhanımız, ele bir şeyxüislamımız yoxdur ki, XIX yüzilde "Tarixi-ədəbiyyati-Türk" adlı əsər hazırlamağa cəhd etmiş. İmanperəver olduğu qədər də milliyyətpərvər olsun. Türk milletinin başlıcaları və böyükleri, tu-kuye-lər – Göytürklər, uyğurlar barədə qələm çələn. Ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə Oğuz poe-ti dönyüsü barədə fikirlər söyləsin. Diqqəti Orxon-Yenisey yazılı mətnlərinə nələtsin. "Qutadgu-Bilik", türklərin İslami qəbul etmələri, uyğur lisani, cıqatayca yazılmış olan məşhur əsərlər, əski türkərin yazısı, cıqatay ədəbiyyatının qızıl dövrü, uyğur dili, Əlişir Nəvai haqqında yazılı söz deməyi özünə vicdan borcu bil-sin".

Məhz ustası Əhməd Səlyanidən alındığı dərs nəticəsində Əli Bey Hüseynzadənin 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində yazılarında İslamlıqla yanaşı, Türk dünya-görüşünü açıq-əçıqına təbliğ etməsi, Türkлюдən dirlərə məhdudlaşdırılmasının əleyhinə çıxməsi təsadüfi deyildi. Deməli, Ə.Hüseynzadə nə qədər mömin bir müsəlman olsa da, ancaq bir o qədər də inanlı bir Türk bilgəsi idi. Başqa sözə, Hüseynzadə üçün İslam dini bir dünya-görüş olduğu qədər Türk, Türklik (o

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu məsələni bir qədər də dəqiqləşdirək yazırkı: ""Füyuzat" jurnalı "Türk Yurdu"nda olduğu kimi aydın, ardıcılıqla olmasa da türkçülük mövzusunu daha önce işə salmış, həttə mərhum Ziya Bəyin son çağlarda "Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm" çağırışı ilə göstərdiyi anlamı Əli Bey Hüseynzadə "Türk qanlı, İslam imanlı və firəng geyimli olaq" formulu ilə açıqlamışdı. Azərbaycan mətbuatının, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının şüurlu metodik bir biçimdə milli Türk ideologiyasını işə salmaq düşüncəsi isə I Dünya savaşı öncəsində, illərin-də daha çox gəlmişdir". Mirzə Bala Məmmədzadə də yazırkı ki, Türkçülüğün, o cümlədən Azərbaycan Milli-Türk hərəkatının kamilləsməsində, onun ictimaiyyətinin şüurlanmasında "Füyuzat" jurnalı və onun əsas yazarı Ə.Hüseynzadə müstəsna rol oynamışdı...

və Avropa mədəniyyəti-haziresilə müte-məddin olmaqdır". Deməli, Əli Bey Hüseynzadə Türkлюдən yalnız qan deyil bir hissiyat (dunya-görüş) olduğunu da yaxşı bilir, bildiyi üçün də şeirlərinin birində yazırkı ki, dinlər belə müsəlman türkü ilə xristian türkünü ayıra bilməz. Burada da səhəbə qandan daha çox Türk dünayagörüşünə, Türklik şüuruna bağlılıqdan gedirdi.

Ə.Hüseynzadənin Türkçülük, İslamlıq, Çağdaşlaşmaq düsturunun ilk müəllifi olmasını M.Ə.Rəsulzadə, Z.Gökalp, Y. Akçura, M.B.Məmmədzadə və başqa mütefəkkirler də dəfələrlə qeyd etmişlər.

göstərdiyi anlamı Əli Bey Hüseynzadə "Türk qanlı, İslam imanlı və firəng geyimli olaq" formulu ilə açıqlamışdı. Azərbaycan mətbuatının, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının şüurlu metodik bir biçimdə milli Türk ideologiyasını işə salmaq düşüncəsi isə I Dünya savaşı öncəsində, illərin-də daha çox gəlmişdir". Mirzə Bala Məmmədzadə də yazırkı ki, Türkçülüğün, o cümlədən Azərbaycan Milli-Türk hərəkatının kamilləsməsində, onun ictimaiyyətinin şüurlanmasında "Füyuzat" jurnalı və onun əsas yazarı Ə.Hüseynzadə müstəsna rol oynamışdı.